

• دریافت ۹۸/۰۱/۲۳

• تأیید ۹۸/۱۱/۱۴

تأثیر ترکیب‌بند محتشم کاشانی بر گسترش ادبیات شیعی در جغرافیای آذربایجان و آران

محمدامیر احمدزاده*

رحیم نیکبخت میرکوهی**

چکیده

مسئله مقاله حاضر این است که نشان دهد ترکیب‌بند محتشم کاشانی چه تأثیری در بسط شعر تشیع در جغرافیای آران و آذربایجان داشته است. هدف نوشتار حاضر؛ بررسی این مسئله است که جایگاه ترکیب‌بند محتشم کاشانی در هویت شیعه چه بوده و چه تأثیری در بسط هویت فرهنگی تشیع در جغرافیای آذربایجان و آران داشته است؟ روش؛ در این پژوهش ضمن کاربست روش تحلیلی به بررسی اسناد و نسخ تاریخی جهت تبیین مسئله پرداخته شده است. یافته‌ها؛ دستاورد بحث نشان می‌دهد که ادبیات فارسی ضمن اتخاذ قالب بیانی و زبانی خاص (مداحی و روضه‌خوانی) به عنوان رسانه مهم فرهنگی جهت تبلیغ و ترویج آموزه‌های دینی- مذهبی توانست از هیجان اجتماعی نیز برای توسعه جغرافیای نفوذ و نشر خود بهره گیرد. به گونه‌ای که ترکیب‌بند محتشم کاشانی به سرعت به عنوان نماد هویت دینی- مذهبی در جغرافیای آذربایجان و آران از جایگاه ویژه‌ای در جامعه برخوردار شد و نقش مهمی در ترویج و تبلیغ تشیع در قلمرو ایران فرهنگی ایفا کرد. استفاده عمومی از این متن در مجالس سوگواری، نقش آن بر کتیبه‌های مساجد و تکایا، ترجمه آن به آذری از جلوه‌های مشهودی است که به عمومی شدن و بسط جغرافیایی این متن شیعی انجامیده است.

کلید واژه‌ها:

محتشم کاشانی، گسترش ادبیات شیعی، آذربایجان، آران.

* استادیار گروه تاریخ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. ایران. (نویسنده مسئول)

m.ahmadzadeh@ihcs.ac.ir

** رحیم نیکبخت میرکوهی، دانشجوی دوره دکتری تاریخ ایران. دانشگاه پیام نور تهران. ایران.

mirkohy@yahoo.com

مقدمه

هویت ایرانی در ادبیات مرثیه در برخی از منابع به ویژه پژوهش‌های مربوط به تعزیه تا حدودی مطرح شده است؛ اما در ارزیابی پیشینه موضوعی پژوهش حاضر، کار جدی و مستقلی تا کنون صورت نگرفته است. مقاله‌ای در ادبیات مرثیه آذربایجان و جلوه‌های هویت ایرانی با عنوان «هویت ایرانی در ادبیات مرثیه آذری» منتشر شده است (نیکبخت، ۱۳۹۳: ۱۲-۱۶). با این حال، پژوهشی با موضوع تحلیل جایگاه ترکیب‌بند محتشم کاشانی در هویت فرهنگی - ملی ایران و تأثیر آن بر ادبیات آذری و جغرافیای آذربایجان و آران انجام نشده است. از این جهت، نوشتار حاضر با رویکرد و منابعی جدید به ارزیابی مسئله تحقیق خواهد پرداخت. منابع تحقیق حاضر که داده‌های این بحث را تقویت می‌کنند از متن دیوان‌های مرثیه، دیوان‌های چاپ سنگی و همچنین نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی کتابخانه مرکزی تبریز و برخی کتابخانه‌های شخصی همانند کتابخانه مرحوم عباسقلی وقایعی در تبریز (از نوادگان میرزا محمدصادق وقایع نگار مروزی) و همچنین کتابخانه شخصی سید مسعود نقیب (نواده نقیب السادات خلخالی) فراهم شده است که این امر به تقویت محتوای نوشتار پیش رو منجر شده و رویکردی نوآورانه نیز در بحث مورد توجه قرار گرفته است. سؤال اصلی این نوشتار آن است که: ترکیب‌بند محتشم کاشانی به عنوان نماد هویتی چه جایگاه و تأثیری در ادبیات آذربایجان و آران داشته است؟

۱. پیشینه تحقیق

در این موضوع و با محوریت متغیر اصلی کاری تحقیقی و پژوهشی صورت نگرفته هر چند بنا به اهمیت موضوع می‌توان کارهای ذوقی در این خصوص یافت. در این میان می‌توان از دو سنخ آثار و مقالات مرتبط با شعر محتشم سخن گفت؛ زهره امامی، عالیه خسروی و زهرا فکوری زاده در مقاله‌ای با عنوان بررسی مرثیه محتشم کاشانی از دیدگاه روانشناسی نوین که در سال ۱۳۹۶ منتشر شد به تحلیل روان‌شناسی از آثار محتشم پرداخته‌اند که به بحث ما مرتبط نیست. از سوی دیگر، برخی آثار و پژوهش‌ها همچون مقاله بررسی تطبیقی ترکیب‌بند محتشم کاشانی با اثنا عشریات بحرالعلوم، نوشته‌ی محمد پاشایی، مریم بخشی و پرویز احمدزاده هوچ که در کاوش نامه ادبیات تطبیقی، تابستان ۹۸، شماره ۳۴ به چاپ رسیده است. این گروه عمدتاً با رویکرد ادبی به تحلیل و بررسی تأثیرپذیری محتشم از شاعران پیش از خود پرداخته‌اند و به تأثیرگذاری

محتشم بر آثار شاعران پس از خود ورود نکرده‌اند. مقاله حاضر با ارزیابی تأثیر ترکیب‌بند محتشم بر جغرافیای ممالک آذربایجان و آران به ارائه تحلیل و خوانشی دیگر از مباحث متمرکز شده است.

۲. رویکرد نظری (هویت مذهبی و ادبیات مرتبه)

به دنبال رسمت تشیع در مسجد جامع تبریز توسط شاه اسماعیل صفوی دولتی شکل گرفت که پس از نه قرن به تمرکزگرایی با محوریت سه رکن تشیع، تصوف و فره ایزدی، تأکید ورزید. ماهیت، ساختار و عملکرد قدرت صفویه بر مؤلفه تشیع به مثابه الگویی هویتی جهت تفکیک از جغرافیای وسیع حوزه تسنن امپراتوری عثمانی استوار بود و عثمانیان در نفی این کنشگری مذهبی- نظامی صفویان از نظامیان آنان به عنوان قزلباش سرخ‌کلاه یا سرخ‌سر نام می‌بردند و این مسئله نوعی اشاره به تفکیک و تمایزاتی بود که بنا به باورهای مذهبی رسمی بر کلاه قزلباشان دوازده ترک به معنای باورمندی به دوازده امام شیعه ایجاد شده بود. بدین ترتیب، مشخص است که مؤلفه‌های تفکیک هویت از نشانه‌های موجود در ظواهر صفویان تا ساختار نهایتاً عمیق‌ترین لایه حیات آنان یعنی ماهیت صفویه محل بحث بوده و آنان نیز در تعریف هویت دینی- سرزمینی خود به تولید نمادها و سمبل‌های مختلفی اقدام می‌کردند. ادبیات و شعر مذهبی نیز در این راستا مورد توجه و حمایت حکومت متمرکز صفویه قرار گرفت که پس از قرون متمادی توانسته بود جغرافیای سیاسی- دینی متمرکزی را برپا دارد. ترویج و غلبه ساختار نهاد دینی بر الگوی زیست فردی- اجتماعی مردم در عصر صفویه (صفت‌گل، ۱۳۸۱: ۴۶-۵۲) بیانگر طرحی در راستای توسعه و بسط جغرافیای فرهنگی تشیع از طریق خلق و تولید ادبیاتی مهم و اجتماعی بنام مدیحه‌سرایی و قصیده خوانی مذهبی بود. صفویه به فراهم کردن فضایی پرداختند تا آیین‌ها و شعائر مذهب تشیع و کلیه موانعی که تشیع در عصر جنبش در قرون قبل با آن مواجه بود، از میان برداشته و راه جهت شکوفایی روح و باور شیعی هموار و تسهیل گردد. حوزه‌های شکل‌گیری هویت ملی شامل تعلقات جغرافیایی، بستگی نژادی، قومی و طایفه‌ای، تعلقات فکری- دینی، اخلاقی و اجتماعی در جهت‌گیری تولیدات ادبی- فکری جوامع مؤثرند. در فرآیند نضج‌گیری هویت ملی دوره صفویه به‌ویژه در عصر شکوه و اقتدار آنان در دوره شاه‌عباس اول، دین نقش جدی و مهمی ایفا کرد (جعفریان، ۱۳۸۳: ۲۶۶). بعد اجتماعی هویت در دوره صفویه به برجسته‌سازی رویکردهای فرهنگی- اجتماعی پرداخت که زبان و ادبیات از عناصر سازنده آن بودند. از سوی دیگر، ابعاد تاریخی و تعلق به یک واحد سیاسی همچون وابستگی‌های

ایلی نیز نقش پیشین خود را بازتولید و تقویت کردند (حاجیانی، ۱۳۸۴: ۱۱۳-۱۰۶). یک منظر مهم و اثرگذار که نقش زبان را در توسعه هویت فرهنگی پررنگ می‌ساخت مسئله آثار و بازخورد عمیق آن در لایه‌های مختلف اجتماعی از طریق به هیجان درآوردن روح دینی و مذهبی ایرانیان بود که قالب مدیحه‌سرایی و نوحه‌خوانی مذهبی در منقبت و مناقب اهل بیت (ع) در این موضوع بسیار قابل بررسی است.

۲-۱. بازتاب مخلفه دین و مذهب در هویت تاریخی ایران

در نظرگاه ایرانیان، دین یکی از مؤلفه‌های هویت ملی بوده است (نصری، ۱۳۸۷: ۱۹) که در فرآیند شکل‌گیری هویت و تداوم حیات آن در ایران به‌مثابه مؤلفه‌ای سازنده به ایفاء نقش پرداخته است زیرا بخش مهمی از تلقی ایرانیان از خود و دیگران به تفکیک بر اساس اعتقادات و باورهای دینی مرتبط بود؛ به عبارت دیگر، توجیه ما از خودی و غیرخودی با توسل به داده‌های دینی و الهی جایگاه دین را در هویت در سطوح مختلف را نشان می‌دهد و در برخی مقاطع تاریخی، هویت بر اساس کنشگری دین و باورهای مربوط به آن بازتعریف می‌شد و در دفع بحران‌های برون‌مرزی با سرزمین نامسلمان و نیز ممالک تحت حکومت مذاهب اسلامی دیگر به‌ویژه از دوره صفویه مؤثر بود. هویت مذهبی در برخی از مقاطع تاریخی نیز در کنار مؤلفه‌های دیگر مطرح می‌شد زیرا برخورداری از دین و تعالیم مذهبی مشترک، پایبندی و وفاداری به آن، اعتقاد و تمایل به اجرای آیین‌ها و مناسک دینی - مذهبی همانند اصرار ورزیدن در باورمندی و ایمان به اصول دین اهمیت داشت. در این شرایط، این مسئله همچون مؤلفه‌ای اساسی در توسعه زیرساخت‌های هویت فرهنگی - مذهبی ارتقاء می‌یافت. با فراگیر شدن هیجان اجتماعی نسبت به مناسک و باورهای مذهبی در چارچوب ادبیات مذهبی شاهد فرایند شکل‌گیری و جهت‌دهی به هویت هستیم. مذهب تشیع در عصر صفویه از برگزاری تعزیه‌ها و رسومات مربوط به رثای حضرت امام حسین به مانند بخشی مهم از مؤلفه‌های تشکیل دهنده هویت خود بهره گرفته و شاعران در قالب طرح مضامین و محتوا و ارائه الگویی جهت انگیزش بیشترین هیجان اجتماعی - مذهبی استفاده کرده و با ظهور شاعرانی اثرگذار توانسته تا جغرافیای فرهنگی و قلمرو بازخورد خود را در رسانه شعر مذهبی به اقصی نقاط از جمله جغرافیای آذربایجان و آران انعکاس بدهد. نمونه این الگوی موفق را می‌توان ترکیب‌بند محتشم کاشانی در رثای امام حسین (ع) دانست که در زبان‌ها و جغرافیای فراخ و دارای تنوع قومی، نژادی و گویشی بازتاب یافت.

با انتشار اشعار مذهبی در عصر صفوی و طرح آنان در قالب‌های بیانی و زبان هیجانی، آگاهی ویژه‌ای از سوی جامعه نسبت به خود پیدا شد که این آگاهی به نوبه خود رشته اصلی هویت دینی و پیوند ملی گردید (فتح الهی، ۱۳۹۱: ۱۱۲).

۲-۲. اهمیت زبان و ادبیات دینی - مذهبی در هویت تاریخی ایران عصر صفوی

«زبان اساسی‌ترین و همگانی‌ترین حوزه فرهنگ، اندیشه و ابزاری برای طرح و بیان احساسات است» (مسکوب، ۱۳۷۳: ۴). وجود و هویت مشخص فرد یا جامعه در قالب سخن منظوم و منثور به انعکاس هستی فرهنگی و هویت ملی یک ملت کمک می‌کند؛ بنابراین، ادبیات و شعر فارسی در تداوم هویت و همبستگی ملی ایران، نقش برجسته و بارز ایفا نموده است (سید امامی، ۱۳۸۳: ۱۶۲). در اغلب پژوهش‌هایی که به تفکیک «مؤلفه‌های هویتی ایرانیان» از غیر ایرانیان پرداخته‌اند، عنصر زبان به عنوان یک رکن مورد توجه واقع شده است (ن.ک: نصری، ۱۳۸۷: ۷۱). عوامل متعدد سیاسی - اجتماعی در هویت فرهنگی ایرانیان در لایه بیرونی فرهنگ تحقق یافته است در حالی که عنصر ثابت فرهنگی ایرانی، دین‌داری است که بر بنیادهایی نظیر خداپرستی تلفیق دین و سیاست، عدالت‌خواهی، نبرد حق علیه باطل... استوار است و عنصر پویایی آن زبان و ادبیات فارسی و سایر نمادهای فرهنگ ایرانی است که با توجه به شرایط تاریخی نیاز ما موقعیت ما و نگاه متفاوت به تعبیرهای مجدد و نهادین، بازتعریف و بازتولید شده است (قبادی، ۱۳۸۹: ۶۴-۶۴). بر این اساس، زبان و آثار ادبی بُعد مهمی از میراث دینی - فرهنگی را تشکیل می‌دهند. زبان تنها وسیله سخن گفتن و رفع نیازهای روزانه مردم نبوده بلکه وسیله ابراز اندیشه، تبیین جهان‌بینی، عمل اجتماعی، هویت اجتماعی، روابط انسان‌ها و جوامع با یکدیگر و جهان پیرامون در زمان‌های حال و گذشته و آینده است (همان). ضمن اینکه در گستره فرهنگ نیز سخن آهنگین یا شعر از برجسته‌ترین امتیازات حوزه تمدنی ایران و زبان فارسی بشمار رفته است (احمدی، ۱۳۸۶: ۳).

۳. تلاقی هویت دینی - سرزمینی ایران در ترکیب‌بند محتشم کاشانی

با مباحثی که پیرامون نقش و جایگاه مذهب و زبان و ادبیات در هویت ملی مطرح شد، می‌توان گفت در فرهنگ و هویت ایرانی، زبان فارسی و مذهب تشیع دو پایه هویت محسوب می‌شوند (جعفریان، ۱۳۸۳، ۲۶۸) که در دوره صفویه این دو عامل مهم در حفظ هویت ملی ایرانیان نقش

مؤثر و تاریخی ایفا نموده است (میرمحمدی، ۱۳۸۳: ۲۷۲). بین مذهب تشیع و ادبیات تعامل دو سویه‌ای حاکم بوده است. برای شناخت مذهب شیعه در هر دوره از تاریخ ایران باید تطور و مضامین بازتاب یافته در شعر و ادب فارسی را مورد توجه قرار داد (جعفریان، ۱۳۸۵: ۳۹۸). با آفرینش شاهکار ادبی مرثیه در ایران عصر صفوی از سوی محتشم کاشانی، این دوازده بند به لحاظ محتوای آن که مرثیه امام حسین (ع) است، به نماد مذهب تشیع در هویت ایرانی تبدیل گردید و از سوی دیگر، اتخاذ قالب بیانی مرثیه در سروده شدن آن نیز سمبلی مهم در انعکاس اجتماعی مضامین آن گردید. از این منظر، ترکیب‌بند محتشم کاشانی تلاقی دو رکن هویت ایرانی (دینی - سرزمینی) شد که در قالب ادبی مرثیه، عرضه شده است.

۳-۱. مرثیه و ادبیات مرثیه در رویکرد محتشم کاشانی

مرثیه و سوگواری برای عزیزان از دست رفته قدمتی به دیرینگی خلقت انسان دارد. گریستن بر مرده، ذکر محامد وی؛ و نوحه‌سرایی را «مرثیه» معنی کرده‌اند. (معین، ۱۳۷۱: ج ۳/ مدخل مرثیه) نمایش «مصائب میترا» و «سوگ سیاوش»^۱ که در ایران قبل از اسلام رواج داشته به احتمال قوی خاستگاه یا اصلی‌ترین نمونه از آیین‌هایی زمینه‌ساز توجه به «مصائب امام حسین (ع)» و وقایع کربلا در فرهنگ ایرانی بوده است. پس از فتح ایران به دست مسلمانان اندک‌اندک ایرانیان به اسلام گرویدند. هویت‌یابی ایرانیان در دوره اسلامی در نزدیکی به اسلام و سرچشمه‌های اصیل آن یعنی اهل بیت پیامبر (ص) بوده است. نمونه‌های قابل‌توجهی از نزدیکی ایرانیان به خاندان نبوت وجود دارد از آن جمله عزیمت امام رضا (ع) به ایران و سپس شهادت ایشان در هویت ایرانی تأثیر شگرفی نهاده است. ابراز علاقه به ائمه معصومین در فرهنگ و ادب ایرانی جایگاه مهمی یافت که در بازتولید این علاقه عمومی شعر فارسی نقش مهمی ایفا کرد. سرایش شعر در ولای اهل‌بیت (ع) در ادب فارسی قدمتی کهن دارد از سوی دیگر علاقه ایرانیان به دوستی و تولای خاندان پیامبر سابقه‌ای به قدمت تاریخ اسلام دارد (محللاتی، ۱۳۹۰: ۱۲). با کنکاش در شعر فارسی آشکار می‌گردد بسیاری از شاعران ایران زمین توجه ویژه‌ای به شخصیت‌های اصلی مذهب شیعه داشته و در جای‌جای سروده‌های خود این علاقه را بروز داده‌اند (احمدی، ۱۳۸۶: ۳). به عبارت بهتر، کیستی و چیستی خود را در این تعامل با خاندان وحی تعریف کرده‌اند.

۳-۲. کارکرد شعر و منقبت خوانی در شکل‌دهی و حفظ هویت

شعر و شعرخوانی و به تبع آن مداحی و منقبت‌خوانی از رسانه‌های اصلی روزگار قدیم بوده‌است که فرّوق و گروه‌های مختلف از آن برای تبلیغ مرام و مسلک خود بهره می‌گرفتند. پیروان اهل بیت (ع) هم با ذوق و سلیقه خود از آن برای تبلیغ مرام خود مورد استفاده قرار داده‌اند. ذکر مناقب و فضایل اهل بیت (ع) سه کارویژه مهم داشت: نخست آنکه، روح تولّی و تبرّی را در بین شیعیان زنده نگاه می‌داشت. دیگر آنکه، جنبه تدافعی در برابر دشمنان داشت و می‌توانست به پاسخگویی اتهامات و شبهات مطرح شده بپردازد. سوم آنکه برای تبلیغ و جذب نیروهای بیرونی به کار می‌آمد ضمن اینکه در «تلطیف جوّ نامطلوب علیه جامعه شیعی» نیز مؤثر بود (محلّاتی، ۱۳۹۰: ۱۴). مرثیه‌سرایی برای شهدای کربلا به روز عاشورا در سال ۶۱ هجری بازمی‌گردد (آیین‌وند، ۱۳۵۹: ۴۳) و آل‌بویه نخستین خاندانی بودند که سنت عزاداری سالار شهیدان و شهدای کربلا را مرسوم ساختند (جعفریان، ۱۳۸۵: ۳۷۶)؛ و بعد از برافتادن آل‌بویه دوستی اهل بیت نه تنها از بین نرفت بلکه گسترش هم یافت. جالب آنکه علاقه مردم مسلمان اهل سنت ایران به خاندان پیامبر کمتر از شیعیان نبود. وجود متون شیعی و یا منقول از امامان معصوم در کتاب «سفینه تبریز» که دو قرن پیش از رسمیت تشیع در ایران یعنی در قرن هشتم هجری، در شهر تبریز توسط دانشمندی شافعی مذهب نگارش یافته از جمله اسناد مؤید این دیدگاه است (صدری، ۱۳۸۷: ۲۶۷). علاقه و محبوبیت اهل بیت (ع) در میان مردم تبریز به میزانی بود که شاه اسماعیل صفوی را بر آن داشت در اقدامی سرنوشت‌ساز با اعلام رسمیت مذهب شیعه مرزهای هویتی ایران را از هویت غیر، بر اساس گرایش به اهل بیت، از عثمانی سنی مذهب متمایز سازد.^۳

رسمی شدن مذهب شیعه با اقدامات شاه اسماعیل صفوی به ترویج و توسعه عزاداری و سوگواری امام حسین (ع) همراه شد. این موضوع علاوه بر جنبه مذهبی تشیع را به عنوان نماد و سمبل هویت ملی ایرانیان به صحنه آورد. در مقایسه بین تلاش آل‌بویه و صفویان باید گفت هرچند در دوران حکومت آل‌بویه شیعی مذهب علاقه اهل بیت دوستی ایرانیان بروز یافته بود، ولی ولت آن‌ها مستعجل بود درحالی که صفویه بیش از دو قرن دوام آورد و تأثیرات دیرپایی برجای گذاشتند.

۳-۳. ظهور محتشم کاشانی در ادبیات مرثیه‌نویسی

با رسمیت تشیع در ایران از یک سو فقها و علما دست‌به‌کار شدند تا بنیان‌های فقهی تشیع را در اقصی نقاط ایران استوار سازند از سوی دیگر شعرا و ادبا به ویژه از دوره شاه طهماسب به صحنه آمدند تا با رسانه قدرتمند شعر علایق شیعی را در میان عامه مردم نشر داده تقویت نمایند. محتشم کاشانی با سرودن دوازده بند خود در تاریخ مرثیه و منقبت خوانی امام حسین جایگاه بی‌مانندی به دست آورد (رک: کلیات محتشم کاشانی، ۱۳۹۱) به روایت مدرس تبریزی سروده شدن ترکیب‌بند وی بدون الهام غیبی نبود. نقل است محتشم کاشانی پس از مرگ برادرش در سوگ او مرثی سوزناکی سرود تا آنکه شبی در خواب امیرمومنان (ع) را در خواب دید که به وی فرمود برای برادرت مرثیه می‌گویی اما برای فرزندم حسین (ع) مرثیه نمی‌سرایی؟ محتشم در جواب می‌گوید مولا مصیبت امام حسین (ع) خارج از حدّ و حصر است و لذا آغاز سخن را پیدا نمی‌کنم مولا می‌فرماید بگو: «باز این چه شورش است که در خلق آدم است» (درگاهی و دیگران، ۱۳۸۸: ۴۲). دوازده بند وی همچنان که در بین اشعارش جایگاه ویژه‌ای دارد در شعر مرثیه هم جایگاه منحصر به فردی یافته است به طوری که از عصر خود تا کنون هیچ‌گاه کهنه نشده است. مؤلف کتاب نتایج الافکار می‌نویسد: «اگر چه اکثر عالی طبعان به فکر مرثیه آن حضرت پرداخته‌اند، فاما این مرثیه [ترکیب‌بند]، شأنی و شرف و مقبولیتی بالاتر دارد» (همان). شیخ عباس قمی محقق علوم و حدیث و ادعیه اسلامی هم تصریح می‌کند «به هر جهت، این اشعار، مثل مصیبت حضرت اباعبدالله به هیچ‌وجه مندرس نمی‌شود و این کشف می‌کند از عظمت و بزرگی مرتبت و کثرت معرفت محتشم» (همان). تأثیر و قبول بی‌نظیر این ترکیب‌بند موجب شد تا بسیاری از شعرای صاحب قریحه در پی تقلید از آن اهتمام کنند گرچه «با این همه به قدرت و تأثیر آن دست نیافته‌اند» (زرین کوب، ۱۳۶۳: ۱۳۲). جابر عناصری، مرثیه پژوه معاصر، محتشم کاشانی را پدر مرثیه‌سرایی عاشورایی معرفی کرده است. این شاعر منظومه‌نمایشی مهمی را بر جا گذاشت و با زبان شعر فرهنگ عاشورا را در بین مردم به ویژه مداحان اهل بیت رواج داد. شهرت و آوازه محتشم کاشانی در ادبیات موجب شد تا شاعران نام‌آوری به پیروی از سبک او اهتمام ورزند، گرچه ادبیات مرثیه‌سرایی ایران زمین، شاعری همچون محتشم را به خود ندید. او در این گونه شعر (مرثیه‌سرایی) گوی سبقت را از همگان ربود و ابتکاری که در مرثی خود بکار برد شعر او را از برجسته‌ترین اشعار مذهبی ساخت (رویمر و دیگران، ۱۳۸۷: ۵۴۰). محتشم قبل از سرودن ترکیب‌بند معروف خود ابتدا از هفت‌بند حسن کاشی در مدح حضرت

علی تأثیر پذیرفت و به تبعیت از وی ترکیب‌بندی در هفت بند سرود و پای در جای پای این شاعر مهم شیعی نهاد و بعد از آن شاهکار خود را سرود (درگاهی و دیگران ۱۳۸۸: ۴۲). از حسن کاشی از جمله شعرای شعر شیعی است که تمامی آثارش مدح و منقبت ائمه است (کاشی، ۱۳۸۹: ۵۲). محتشم با این ترکیب‌بند در میان شاعران شیعه و مدیحه‌سرای خاندان امامت، به عنوان نام‌آورترین شاعر عاشورایی به شمار آمد و محرم بانام محتشم کاشانی در هم آمیخت، کتیبه‌ها ماه محرم منقش به ترکیب‌بند وی گردید: «باز این چه شورش است که در خلق عالم است- باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است» (محتشم کاشانی، ۱۳۹۱: ۱۰۲). غالب شاعران بعدی از مضمون‌سازی و آرایه‌های ادبی محتشم به گونه‌های دیگر بهره گرفته‌اند (محمدزاده، ۱۳۸۹، ۱۵۶). ویژگی مهم محتشم آن بود که ضمن بیان وقایع دلگداز کربلا به اغراق‌گویی نپرداخت. اشعار او در شأن و مرتبه امام حسین (ع) و یارانش بود (محدثی خراسانی، ۱۳۸۸: ۹۱).

۴. تأثیر ترکیب‌بند محتشم کاشانی در گسترش مرثیه‌سرایی در جغرافیای

آذربایجان و آران

در بررسی تأثیر محتشم کاشانی بر گسترش مرثیه‌سرایی در آذربایجان و آران دو موضوع اولیه را بایستی مدنظر قرارداد نخست: بستر ادبیات شیعی در منطقه و دیگری روند تغییر زبان گویش مردم از فهلوی یا آذری به ترکی آذری است به ویژه آنکه در اواخر قرن دوازدهم و قرن سیزدهم و چهاردهم این تغییر در ادبیات مرثیه کاملاً مشهود می‌گردد که در تحقیقات دیگر بررسی شده است (نیکبخت، ۱۳۹۳: ۹۵). آذربایجان و آران ضمن آنکه در تاریخ ایران قبل از اسلام از جایگاه مهم و ارجمند مذهبی برخوردار بوده در دوران اسلامی به ویژه بعد از یورش مغول اهمیت قبلی خود را بازیافت. آذربایجان، آران و آناطولی از قرن هفتم تا نهم هجری دوره‌ی فعالیت تصوف عامیانه با تعلقات و گرایش‌های شدید علوی بوده‌است. (رضایی، ۱۳۸۵: ۳۸). در سال‌های فعالیت فرزندان شیخ صفی‌الدین اردبیلی در آذربایجان و آران و آناطولی گرایش و علاقه به تشیع مختص عشایر ترک‌زبان نبود بلکه در میان نخبگان شهرنشین، خاندان‌های دیوان‌سالار، اندیشمندان، علما و فقهای این مناطق هم علایق مشابه داشتند (صدری، ۱۳۸۷: ۲۶۷).

شعر و ادب آذربایجان و آران به عنوان بخشی مهمی از ادبیات ایران زمین از تأثیر و تأثر فضای فرهنگ عمومی برکنار نبود و با ظهور محتشم و بر سر زبان‌ها افتادن ترکیب‌بند وی ادبا و شعرای آذربایجان و آران هم همچون سایر نقاط ایران به استقبال و پیروی از آن در آمدند

همچنانکه عبدالحسین زرین‌کوب تصریح کرده است دوازده بند وی در مرثیه شهدای کربلا شهرت و انعکاس و قبول بی نظیری در ادبیات ایران بعد از صفویه داشت (زرین‌کوب، ۱۳۶۳: ۱۳۲) به طوری که شعرای متعددی از آذری و آرنی از آن روزگار تا کنون به پیروی از وی ترکیب‌بندهای فاخری سروده‌اند.^۴ اهمیت تأثیر محتشم کاشانی از این منظر قابل توجه است که موجب آفرینش حجم انبوهی از ادبیات شیعی در جغرافیای فرهنگی آذربایجان و آران شد که این آفرینش‌های ادبی دلیل روشن تعمیق علایق شیعی و باورهای مذهبی در میان توده مردم در این مناطق با زبان معیار فارسی است.

در تاریخ ادبیات رثایی ایران قرن سیزدهم هجری دوره‌ی شکوفایی این‌گونه ادبی در آذربایجان و آران است. تا جایی که در این قرن در این مناطق بیش از یکصد شاعر مرثیه‌سرا زیسته‌اند. این شکوفایی فرهنگی در آران- قلمرو ایرانی که در قرارداد ترکمانچای از مام میهن جدا گردید- تا دهه‌ها بعد هم دیده می‌شود.

ویژگی بارز شعرای مرثیه‌سرای آذربایجانی و آرنی^۵ بروز هویت شیعی و ایرانی ایشان است. این شعرای پیرو محتشم توأم با مرثیه‌سرایی در ادبیات فارسی دستی توانا داشته چه به نثر و چه به نظم آثار قابل توجهی از خود برجای گذاشته‌اند. توجه به ترکیب‌بند محتشم کاشانی یکی از خصوصیات مشترک ایشان و نشئت‌گرفته از هویت مشترک ملی است.

۴-۱. مکتب محتشم کاشانی و ترکیب‌بندسرایان در جغرافیای آذربایجان و آران

پس از صفویه تشیع به عنوان هویت ملی و ترکیب‌بند محتشم به عنوان جلوه‌ای از این هویت مورد توجه ادبا و شعرای آذربایجانی و آرنی قرار گرفت. ادبا و شعرائی که در زمانه خود شایستگی‌های ادبی و بایستگی‌های شعری و مراتب سخنوری قابل قبولی داشته، اغلب از سخنوران عصر و معاصران خود محسوب می‌شدند و در خود یارا و توانای آن را یافته بودند که به میدان نظیره‌سرایی محتشم گام نهند.

بر اساس بررسی‌های صورت گرفته در این پژوهش از خلال منابع مکتوب چاپی و سنگی و نسخه‌های خطی از قرن دهم تا ابتدای قرن چهاردهم قمری بیست‌وسه شاعر ترکیب‌بندسرا در آذربایجان و آران مورد شناسایی قرار گرفته‌اند. گرچه اغلب مرثیه‌سرایان آذربایجان و آران از محتشم کاشانی تأثیر گرفته‌اند. ملاک بررسی در این مقاله فقط شاعرانی بوده است که از ترکیب‌بند محتشم تأثیر مستقیم پذیرفته باشند و یا ترکیب‌بند سروده‌اند و یا آن را تضمین

نموده‌اند: اسامی ایشان به ترتیب زمان زیست عبارتند از:

- ۱- تأثیر تبریزی ۲- برقی خوبی ۳- فنای زنوزی ۴- صدرالممالکی اردبیلی ۵- اشرف تسوجی ۶- مینا افشار ۷- مایل افشار ۸- روحانی صابری اهری ۹- نیر تبریزی ۱۰- حقیر خوبی ۱۱- جودی تبریزی ۱۲- شعاعی دربندی ۱۳- قمری دربندی ۱۴- عندلیب کاشانی، ۱۵- میرمحسن نواب قره‌باغی ۱۶- شکوهی مراغه‌ای ۱۷- میرزا جهانگیرخان ناظم‌الملک محبی، ۱۸- مشکوه تبریزی ۱۹- آشوب آشتیانی ۲۰- میرزا آقامحمد خلخالی ۲۱- رایض زنجانی ۲۲- حاج شیخ علی طوطی ناردارانی.

نکته حائز توجه در تاریخ ادبیات رثایی آن است که حکیم ملا محمد فضولی بغدادی شاعر بلند مرتبه شیعی در سه زبان (عربی فارسی و ترکی) در مدح و منقبت و مرثیت اهل بیت (ع) سروده است و یکی ترکیب‌بند هم دارد که به تأسی از مولانا حسن کاشی سروده وی نمی‌توان پیرو محتشم کاشانی دانست چون هم زمان با وی زیسته است. فضولی بغدادی «روضه الشهداء» واعظ کاشفی را با افزوده‌هایی ادبی با عنوان «حدیقه السعدا» به ترکی آذری ترجمه کرده است (حدیقه السعدا، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی).

۴-۲. استقبال از ترکیب‌بند محتشم کاشانی

میراث ادبی ارزشمندی که از پیروان محتشم کاشانی در آذربایجان و آران برجای مانده بخش قابل‌ملاحظه‌ای از ادبیات شیعی ایران است که شناخت ابعاد و زوایای مختلف و جنبه‌های ادبی، هنری و زبانی آن نیازمند بررسی‌های گسترده‌تری است. شعری که به استقبال محتشم رفته و طی این تحقیق معلوم گشته است - چه بسا شاعران دیگری هم باشند که دواوین آنها در دسترس نبوده است - به پیروی از وی ترکیب‌بند سروده‌اند عبارتند:

- تأثیر تبریزی از شعرا و ادبای معروف قرن یازدهم قمری دو ترکیب‌بند در مرثیه سروده است.
- برقی خوبی (قرن سیزدهم) یک ترکیب‌بند دارد.
- فنای زنوزی ترکیب‌بندی در ششصد بند وقایع کربلا را به نظم آورده است.
- نیر تبریزی یک ترکیب‌بند سی‌وسه بندی سروده است.
- صدرالممالک اردبیلی یک ترکیب‌بند دارد.
- جودی تبریزی هم یک ترکیب‌بند سروده است.
- میرزا جهانگیرخان ناظم‌الملک محبی پنج ترکیب‌بند در مرثیه امام حسین دارد.

- مایل افشار یک ترکیب‌بند به نظم آورده است.
- مشکوۀ تبریزی شش ترکیب‌بند در مرثیه سروده‌است.
- آشوب آشتیانی، مینای افشار رایض زنجانی و میرمحسن نواب هرکدام یک ترکیب‌بند.

ویژگی ترکیب‌بندها

ترکیب‌بندهایی که شعرای آذری زبان و در جغرافیای آذربایجان و آران سروده‌اند دارای مشخصاتی بارز و برجسته است که در بررسی جلوه‌های هویت فرهنگی به این موضوعات مواجه می‌شویم:

زبان ترکیب‌بندها

زبان سرایش اغلب ترکیب‌بندهای شعرای آذربایجان و آران فارسی است از این عده تنها حقیر خوبی، شکوهی مراغه‌ای و قمری دربندی و طوطی ناردارانی ترکیب‌بندهای خود را به ترکی آذری و مابقی به زبان فارسی سروده‌اند؛ که این امر نشانگر جایگاه زبان فارسی به عنوان زبان ملی و همگانی در هویت شیعی این مناطق است. زبان ترکی آذری هم در بستر فرهنگی و ادب ایرانی پدیدار گشته است سروده شدن شعر مرثیه به آذری نه تنها به معنی مغایرت زبان ترکی آذری با هویت ایرانی نیست بلکه این زبان تمام ویژگی‌های هویت ایرانی را دارا است که بررسی آن در تحقیقات دیگر قابل طرح است.

۳-۴. روایت تاریخ کربلا در قالب ترکیب‌بند

از جنبه‌های دیگر تأثیر ترکیب‌بند محتشم کاشانی بر ادبیات مرثیه آذری استفاده از قالب ترکیب‌بند در خلق مقتل‌های منظوم وقایع کربلاست. همچنان که برخی شعرا برای روایت مقتل امام حسین (ع) قالب شاهنامه فردوسی یا مثنوی مولانا را الگوی خود قرار داده‌اند، برخی از شعرای مرثیه آذربایجان علاوه بر نظیره‌هایی که به ترکیب‌بند محتشم سروده‌اند، پا را فراتر نهاده از قالب ترکیب‌بند برای روایت تاریخ وقایع کربلا - از ابتدا از خروج اهل بیت (ع) از مدینه تا بازگشت اهل بیت امام حسین (ع) به مدینه - سود جسته‌اند. دو شاعر ارجمند، دو منظومه قابل توجه سروده‌اند یکی به زبان فارسی و دیگری زبان ترکی آذری.

- **فنای زنوزی** در شش صد بند تاریخ وقایع کربلا را از ابتدا تا انتها به نظم آورده است (دیوان فنای زنوزی، مقتل منظوم کربلا، ۱۳۸۵).

- **شکوهی مراغه‌ای** مرثیه‌سرای نامی که با اقتدا به محتشم و به فنای زنوزی ترکیب‌بندی در یکصد و هشتادوشش بند به زبان ترکی آذری وقایع تاریخ کربلا را از ابتدا تا انتها سروده است. (ششصد بند در مرثیه، ۱۳۹۳: مقدمه)

۴-۴. تضمین ترکیب‌بند محتشم

از آنجایی که ترکیب‌بند محتشم نمونه عالی از ادبیات رثایی عاشورایی است شعرای آذربایجان و آرنی علاوه بر استقبال و سرودن و نظیره‌های بر آن به تضمین آن یا دیگر ترکیب‌بند‌های عالی مرثیه که به تقلید از محتشم سروده شده پرداخته‌اند. در بررسی‌های صورت گرفته دو نمونه قابل توجه از تضمین ترکیب‌بند محتشم شناسایی شده است:

- **اشرف تسوجی** از ادبا و شعرای برجسته قرن سیزدهم است تمامی دوازده بند محتشم را تضمین کرده است.

- **شعاعی دربندی** (قرن سیزدهم هجری قمری) تمامی ترکیب‌بند چهارده بندی سلیمان صباحی بیدگلی را - که از نمونه‌های ارزنده نظیره بر ترکیب‌بند محتشم است - تضمین نموده است. خلق چنین اثری آن‌هم در دربند، (باب الابواب) شمالی‌ترین نقطه ایران فرهنگی توسط شاعری که گویش محلی آن ترکی آذری بوده نشانه روشنی از همبستگی فرهنگی و هویت ایرانی در آن خطه دارد با آنکه در زمان حیات شعاعی بیش از نیم قرن جدایی غم‌بار آن نواحی از ایران می‌گذشت فرهنگ و هویت ایرانی ساری و جاری بوده‌است. موضوع مهم دیگر آنکه این دو تضمین به فارسی است که حکایت از جایگاه ملی زبان فارسی در جغرافیای فرهنگی ایرانی در آذربایجان و آران است (نیکبخت، ۱۳۹۳: ۴۳).

۴-۵. محتشم خوانی در جغرافیای آذربایجان و آران

علاوه بر مواردی که مطرح شده متن ترکیب‌بند محتشم به عنوان یک متن مستقل در شهرهای مختلف، آذربایجان و آران در مجالس سوگ امام حسین (ع) قرائت می‌شده و «محتشم خوانی» نام داشت. گواه محتشم خوانی در مجالس محرم در آذربایجان و آران درج متن ترکیب‌بند محتشم در اغلب بیاض نوحه‌خوانان این نواحی است که موارد متعددی از آن در کتابخانه‌های داخلی و خارجی موجود و نگهداری می‌شود. (میرفتاح اشراق مراغه‌ای، ۱۳۹۱: ۱۶۳) استفاده از متن ترکیب‌بند محتشم تا جایی بود که در اواخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم قمری در

کنار متن اصلی، ترجمه منثور ترکیب‌بند محتشم در مجالس سوگواری توسط وعاظ و روضه‌خوانان مورد استفاده قرار می‌گرفت. نسخه‌های خطی از این متون باقی‌مانده و در اختیار نگارندگان است.

۴-۶. پراکندگی جغرافیایی ترکیب‌بندسرایان

زادگاه شعرای ترکیب‌بندسرای آذربایجانی و آرنی به ترتیب الفبایی به شرح زیر است:

- اردبیل: صدرالممالکی اردبیلی
 - اهر: روحانی صابری اهری
 - ارومیه: با دو شاعر، مایل افشار و مینای افشار
 - تبریز: با پنج شاعر تاثیر، نیر، جودی، آشوب آشتیانی، مشکوه.
 - تسوج: با یک شاعر اشرف تسوجی
 - خلخال: یک شاعر میرزا آقا محمد خلخالی
 - خوی: با دو شاعر برقی خوبی، حقیر خوبی
 - دربند: شمالی‌ترین سرحد ایران قبل از جنگ‌های روسیه علیه ایران با سه شاعر شعاعی، قمری و عندلیب کاشانی (بیشتر عمر عندلیب در قفقازیه جنوبی یا همان آرن تاریخی سپری شده است)
 - زنجان: رایض زنجان
 - نوز: فنای نوزی
 - قره‌باغ (آرن): میرمحسن نواب قره باغی
 - مراغه: شکوهی
 - مرند: میرزا جهانگیرخان ناظم الملک محبی
 - نارداران (بادکوبه): طوطی ناردارانی
- با توجه به پراکندگی جغرافیایی فوق می‌توان گفت تبریز با بیشترین شاعر در رتبه نخست قرار دارد است که با نقش و جایگاه تبریز در هویت ایرانی ارتباط مستقیمی دارد. ضمن اینکه پراکندگی جغرافیایی زیستگاه پیروان محتشم نشانه هویت مشترک و ملی و ایرانی فرهنگ عمومی مردم این مناطق است.

۵. پیروان برجسته محتشم کاشانی در آذربایجان و آران

مرور زندگی و احوال تمامی شاعرانی که به‌طور مستقیم از ترکیب‌بند محتشم تأثیر پذیرفته‌اند در این مجال مقدور نیست با این حال برای آشنایی با زوایای تأثیر پذیری شعرا و ادبای آذری و آرانی معرفی مختصر چهره‌های برجسته ضروری می‌نماید:

میرزا محسن تأثیر تبریزی

میرزا محسن تأثیر تبریزی از شعرای اواخر قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم هجری است که نسبت او از مادر به محمدحسین خطیبی تبریزی می‌رسد و از طرف پدر نیز نواده ابوالخان زرگر تبریزی است. آباء و اجدادش در زمان شاه‌عباس اول از تبریز به اصفهان کوچ کردند و در محله عباس‌آباد سکنی گزیدند. میرزا محسن در این شهر به دنیا آمد، اما همواره خود را تبریزی می‌دانست و به آن می‌بالید. شرح‌حال جامعی از وی در مقدمه دیوان تأثیر تبریزی که به تصحیح و تعلیق استاد امین پاشا اجلالی منتشر شده (دیوان محسن تأثیر تبریزی، ۱۳۷۳) وجود دارد.

تأثیر تبریزی سه ترکیب‌بند دارد که دو ترکیب‌بند آن به مرثیه سالار شهیدان اختصاص یافته و ترکیب‌بند آخری با عنوان «رموز العاشقین» مدح عارفانه‌ای از ولی‌عصر (عج) است. مصحح دیوان تأثیر تبریزی عقیده دارد که این دو ترکیب‌بند «از نظر بیان عواطف و احساسات و سوز درون و ترسیم صحنه‌ها و وقایع از امتیازات خاص برخوردار است و با وجود فضل تقدم محتشم، ترکیب‌بند تأثیر از لحاظ ارزش شعری دست کمی از گفته‌های محتشم ندارد.» (همان، ۱۷) تأثیر تبریزی در یکی ترکیب‌بندهای خود سروده است:

ای دل فگار باش که ایام ماتم است ای جان سیاه پوش که ماه محرمست

مطلع بند دوم ترکیب‌بند وی چنین است:

جز غم نبود مائده‌ی خوان کربلا جز خون نبود نعمت‌الوان کربلا

(تأثیر تبریزی، ۱۳۷۳: ۱۹)

این بند تأثیرپذیری از یک بند دوم ترکیب‌بند محتشم با مطلع زیر است:

کشتی شکست خورده ز طوفان کربلا در خاک و خون فتاده به میدان کربلا

(محتشم، ۱۳۸۰، ج: ۱، ۴۶۱)

برقی خویی

میرزا عبدالله متخلص به برقی از شعرای غزلسرای اوایل دوره قاجاریه نیمه اول قرن سیزدهم هجری است (ریاحی، ۱۳۷۸: ۲۱۶-۲۱۰). هنگامی که فتحعلی‌شاه قاجار در سلطانیه اتراق کرده بود توسط محمود میرزا قاجار به حضور شاه معرفی شد وی مدتی در دستگاه محمود میرزا قاجار در نهبوند به سر برد و سپس به زنجان بازگشت. (محمودمیرزا، ۱۳۴۶: ۶۵۹) و در سال ۱۲۴۷ قمری درگذشت (تربیت، ۱۳۱۴: ۷۶-۶۶) نسخه‌ای از دیوان وی به خط محمدتقی بن مرحوم شیخ محمد بحرینی به تاریخ ۱۲۵۷ هجری قمری در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود این نسخه در دارالسعاده زنجان تحریر شده است (کتابخانه مجلس، نسخه شماره ۱۳۴۷۵). در ادامه انتهای دیوانش ترکیب‌بندی در نه بند به فارسی و چند قطعه کوتاه در مرثیه به ترکی آذری دارد. ترکیب‌بند وی چنین است:

صد گونه زخم ناوک دشمن به سینه بود آن سینه که علم خدا را خزینه بود
(برقی خویی، بی‌تا: برگ ۶)

در جای‌جای ترکیب‌بند برقی استفاده‌واژگان ترکیب‌بند محتشم و ردیف و قافیه‌های آن دیده می‌شود از جمله در این بیت:

کاش آن زمان اساس زمانه بهم شدی همچون حلال قامت ایام خم شدی
(برقی خویی، بی‌تا: برگ ۳۵)

(کتابخانه مجلس، نسخه شماره ۱۳۴۷۵) واژه ندایی «کاش آن زمان» در ترکیب‌بند محتشم مورد استفاده قرار گرفته است؛ که تأثیرپذیری برقی اهری از این بند محتشم کاشانی است:

کاش آن زمان سرادق گردون نگون شدی این خرگه بلند ستون بی ستون شدی
(محتشم کاشانی، ۱۳۸۱: ۴۶۶)

فناى زنوزى

میرزا عبدالرسول متخلص به فنا فرزند میرزا محمد حسن فانی از سخنوران و شعرای قرن سیزدهم هجری است که در شاعری تواناتر از پدر بوده در حکمت نیز دستی داشت و از پیروان ابن عربی و ملاصدرا بود. وی پس از طی مقدمات در خوی به اصفهان و سپس به کربلا رفت و بعد به خوی بازگشت و در سال ۱۲۶۹ قمری درگذشت. از جمله آثاری که از وی برجای مانده،

دیوان مرثیه وی است که از آن نسخه‌های متعددی در کتابخانه‌های ملی، مجلس، مرکزی دانشگاه تهران وجود دارد که در سال‌های اخیر تصحیح و به چاپ رسیده است این دیوان که در ششصد بند است به روایت منظوم تاریخ وقایع کربلا در قالب ترکیب‌بند پرداخته که در نوع خود بی‌مانند است (۶۰۰ بند در مرثیه دیوان فنای زنوزی، ۱۳۷۹، ریاحی، خوبی، ۱۳۷۸: ۲۴۰). زادصادق، ۱۳۹۲: ۲۱۲).

مطلع ترکیب‌بند فنای زنوزی بیت زیر است:

باز این فغان و غلغله اندر زمانه چیست؟ وین آتش زبان فنا را ز پایه چیست؟
(فنای زنوزی، ۱۳۷۹: ۷)

که تداعی‌گر مطلع محتشم کاشانی است:

باز این چه شورش است که در خلق عالم است باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است؟
(محتشم کاشانی، ۱۳۸۱: ۴۶۱)

صدرالممالک اردبیلی

او برای تحصیل به اصفهان مسافرت نمود. علوم عقلی و نقلی را فراگرفت. به عراق و فارس و کرمان و آذربایجان و خراسان مسافرت نمود. نایب‌السلطنه عباس میرزا او را برای تربیت فرزندش محمد میرزا را به تبریز فرستاد. او در سرودن اشعار به زبان فارسی و آذری تبحر داشت. پس از درگذشت محمدشاه و به قدرت رسیدن امیرکبیر، صدرالممالک را به علل سیاسی از قم به کرمانشاه تبعید نمود؛ و در اواخر عمر مورد توجه ناصرالدین شاه قرار گرفت و از تبعید بازگشت. او به قولی در راه بازگشت از کرمانشاه، به دستور اتابک مسموم و در سال ۱۲۷۱ قمری وفات یافت. جنازه او به کربلا عودت داده شد (رضایی، ۱۳۸۴: ۳۲). ترکیب‌بند صدرالممالک اردبیلی در شانزده بند است که با بیت زیر آغاز شده است. این بیت نظیره مطلع ترکیب‌بند محتشم کاشانی است:

باز این چه آتش است که ما را به جان فتاد باز این چه آتش است که در آن سو جان فتاد
(کتابخانه مجلس شماره ۱۹-۰۰۸۵-۰۰۱۷۷) این بین ناخودآگاه مطلع ترکیب‌بند محتشم را به یاد می‌آورد که گفته:

باز این چه شورش است که در خلق عالم است باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است؟
(محتشم کاشانی، ۱۳۸۱: ۴۶۱)

اشرف تسوجی

علی‌اشرف تسوجی که در شعر اشرف تخلص می‌کرد از اعلم فضلا و ادبای زمان خود بوده که در سنه ۱۱۸۹ قمری مصادف با عید قربان متولد شد. بر اثر جنگ‌های ایران و روس که عباس میرزا شکست خورد وضع زندگی اشرف هم به تنگدستی کشید. درگذشت او در سال ۱۲۸۶ قمری در زادگاهش تسوج اتفاق افتاد و جسدش را به کربلا انتقال داده‌اند و اشعار زیادی از او در مراثی هست که نمونه‌ای از آن تضمین استادانه ترکیب‌بند محتشم کاشانی است. او در اشعار خود از حیث مضمون و محتوا و نیز قالب وزن شعر از ترکیب‌بند مشهور محتشم الگو گرفته است (زادصادق، ۱۳۹۲: ۶۰؛ درگاهی و دیگران ۱۳۸۸: ۵۷).

دردا که درد بیشتر و خرمی کم است
کانون سینه پر ز شرر دیده پر غم است
لب آشنای ناله و دل همدم غم است

(باز این چه شورش است که در خلق عالم است

باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است)

آمد به جوش خون شهیدان کربلا
بگرفت موج موج ز عمان کربلا
شد سیل خیز دشت و بیابان کربلا

(کشتی شکست‌خورده‌ی طوفان کربلا

در خاک و خون فتاده به میدان کربلا)

چون یکه‌تاز دشت بلا از سمند شد
بیمار کربلا پس از آن در کمند شد
زینب ز نوبه تازه غمی پای‌بند شد

(آن دم فلک به آتش غیرت سپند شد

کز خوف خصم در حرم افغان بلند شد)

چون اهل‌بیت را به صف محشر آورند
هنگام گیر و دار که این محضر آورند
پر شکوه محضری به در داور آورند

(آل نبی چو دست تظلّم بر آورند
ارکان عرش را به تزلزل در آورند)

این زیب عرش و زینت گردون حسین توست
این ناتوان و خسته و محزون حسین توست
این قامت کشیده و موزون حسین توست

(این کشته فتاده به هامون حسین توست
این صید دست و پا زده در خون حسین توست)
(تسوجی، ۱۳۹۵: ۱۳)

نیر تبریزی

از جمله مفاخر ادبیات فارسی در قرن سیزدهم قمری، حجت‌الاسلام نیر تبریزی است. سروده‌های وی که از استحکام و شیوایی بالایی به جهت محتوا و صنایع ادبی برخوردار است، تشکیل می‌دهد. وی نیر فرزند مرحوم ملامحمد ممقانی از مشاهیر علما و شخصیت‌های علمی و مذهبی تبریز در سال ۱۲۴۸ هجری در تبریز به دنیا آمد و در سال ۱۳۱۲ هجری درگذشت. از جمله آثار ارزشمند وی **آتشکده** است که مثنوی بلندی عاشقانه در تاریخ وقایع کربلا، در بیش از دو هزار بیت به فارسی است و در سال ۱۳۰۹ هجری قمری به پایان رسیده این اثر ماندگار پس از وی بارها چاپ شده است. **لالی منظمه** مجموعه‌ای دیگر از نیر است که آن رباعیات، دوبیتی‌ها و قصایدی به زبان عربی و آذری درج است. شاهکار ادبی حجت‌الاسلام نیر در ترکیب‌بند معروف است که از حیث قالب شعر و وزن و نیز موضوع آن در تبعیت از محتشم کاشانی سروده شده و در زمره مرثیه‌های عالی و ارزشمند سالار شهیدان امام حسین (ع) جای دارد. (دیوان نیر تبریزی ۱۳۸۸: ۱۶۹).

ترکیب‌بند نیر سی وسه بند دارد که با بیت زیر آغاز می‌شود:

چون کرد خور ز توسن زرین تهی رکاب افتاد از ثوابت و سیاره انقلاب (همان)
در جای جای این ترکیب‌بند نیر از محتشم وام گرفته است از جمله در بند دوم سروده است:
گلگون سوار وادی خونخوار کربلا بی سر فتاده در صف پیکار کربلا
نیر تبریزی، ۱۳۸۸: ۱۷۱)

این بند نیز به پیروی از بند محتشم به مطلع زیر است:
 کشتی شکسته خورده ز طوفان کربلا در خاک و خون تپیده میدان کربلا
 (محتشم کاشانی، ج: ۱، ۱۳۸۰: ۴۶۱)

حقیر خویی

از جمله شعرای توانای مرثیه‌سرای آذربایجان است مرحوم میرزا عبدالوهاب متخلص به حقیر خویی است که در سال ۱۲۵۸ هجری قمری متولد شد و در ۱۳۱۸ هجری قمری به سرای باقی رفت. بخشی از دیوان وی با نام «ذّر بی نظیر یا دیوان حقیر» به همت مرحوم محمود صادری و گزینش و انتخاب مرحوم حاج صادق تائب تبریزی (متوفی به سال ۱۳۸۶ تهران) در تبریز به صورت چاپ سنگی منتشر شده است. (نیکبخت، ۱۳۹۳، ۳۱۶). در سال‌های اخیر دیوان وی به نام «ذّر بی نظیر» در تبریز تجدید چاپ شده است (گنجینه گذشتگان، جلد ۲۶). ترکیب‌بند حقیر خویی به زبان آذری بوده و در آن به بیان احساسات و عواطف مادرانه در حالات علی اکبر هنگامی که به میدان می‌رود سخن گفته است. بهره‌گیری از قابل ترکیب‌بند برای روایت همچنین بهره‌گیری از لغات و اصطلاحات، ردیف و قافیه‌هایی که در ترکیب‌بند محتشم استفاده شده تأثیرپذیری وی از محتشم را حکایت می‌کند: حقیر در بند برگردان ترکیب‌بند خود سروده است:
 بیر قانلی گوزلریندن اُپوب گوزده اشک ناب جاری اولوب یوزینه ایدوب گوئیّا خطاب
 (حقیر خویی، ۱۳۳۷: ۱۵۹)

جودی تبریزی

ملا غفاربن عبدالجبار عبدالستار متخلص به جودی تبریزی از روضه‌خوانان مشهور و توانمند تبریز در سال ۱۲۶۵ قمری به دنیا آمد. وی در محله شتربان تبریز ساکن بود و در روضه‌خوانی از غزلیات حافظ و سعدی بهره می‌برد و مجلس پرشوری برپا می‌کرد. سرانجام در سال ۱۳۲۱ قمری در تبریز درگذشت. دیوان وی در سال ۱۳۱۸ قمری در تبریز چاپ شده است. اغلب اشعار او مرثیه فارسی به سبک و الگوی محتشم و به‌ویژه ترکیب‌بند او در مدح امام حسین و واقعه کربلا است. ضمن اینکه، بخش از اشعار او نیز به آذری است (تربیت، ۱۳۱۴: ۱۰۰). ترکیب‌بند ملا ستار جودی در مرثیه حضرت قاسم (ع) است. در مطلع بندی سروده است:
 زان دم که در سپهر، مهر و آفتاب شد ابر فراق بر رخ هر یک نقاب شد
 (نقل از زاد صادق، ۱۳۹۲: ۶۷)

در این بند جودی تبریزی از ردیف و قافیه‌بندی از ترکیب‌بند محتشم به مطلع زیر بهره گرفته است:

خاموش محتشم که دل سنگ آب شد بنیاد صبر و خانه طاقت خراب شد
(محتشم کاشانی، ۱۳۸۰: ۴۶۵)

شعاعی دربندی

در قرن سیزدهم دربند - شمالی‌ترین نقطهٔ آران - از کانون‌های فعال فکری و فرهنگی تشیع به حساب می‌آمد. وجود علما و فقها و محدثانی چون ملاآقا دربندی (مشار، ج ۶، ۲۷۸) و شعرایی چون محمدتقی قمری دربندی (مدرس، ج ۴، ۱۳۶، تربیت، ۱۳۱۴، ۳۰۹) و شعاعی گواه این ادعاست. شعاعی دربندی در عهد ناصری می‌زیست و از معاصران قمری بود. دیوان وی پر از معارف اسلامی و اشعار وزین است.

دیوان شعاعی دربندی پس از چاپ - در اواخر قرن سیزدهم قمری در تبریز - به سرعت به یکی از منابع مورد توجه و استفاده تعزیه‌خوان‌ها در آمد که تا کنون سه بار چاپ شده است. (شعاعی، ۱۳۸۶، ۳۴۳) در دیوان شعاعی، محتشم کاشانی و به ویژه سلیمان صباحی بیدگلی جایگاه مهمی دارند و بارها از این دو شاعر به عنوان سرسلسله شعرای مرثیه‌سرا نام برده شده است. استادی و مهارت شعاعی آن‌جا متجلی می‌شود که تمام ترکیب‌بند چهارده‌بندی سلیمان صباحی بیدگلی را تضمین کرده است. شعر او از نظر نوع بیان و نیز قالب وزنی تداعی‌گر ترکیب‌بند محتشم است و همچنین موضوع او مرتبط با واقعه کربلا و روز عاشورا است مطلع تضمین شعاعی دربندی از ترکیب‌بند صباحی چنین است:

یاران چه شورش است که دل‌هاست پر ز خون افتاده شور و غلغله بر عرش بیستون
پس در فلک مشاهده دید این قضیه چون «افتاد شامگه ز کنار افق نگون»
خور چون سربریده ازین طشت واژگون» (شعاعی، ۱۳۸۶: ۳۲۸-۳۲۹)

قمری دربندی

میرزا محمدتقی قمری دربندی به سال ۱۲۳۵ هجری قمری در دربند به دنیا آمد. علوم دینی و ادبی را در زادگاهش فراگرفت. (مدرس تبریزی، ج ۴، ۱۳۶، زادصادق، ج ۲، ۱۳۹۰، ۷۹۳) اسرار تبریزی در تذکرهٔ حقیقهٔ الشعرای خود که آن را در سال ۱۲۹۹ ق، تألیف کرده درباره قمری

نوشته است: «بلبل گلبن ارادت... و سرو محبت صاحب کمالات معنوی و دارای مقامات مولوی خسرو ملک سخنوری سلطان کشور دانش میرزا محمدتقی متخلص به قمری مولانا از بندر دربند شروانات است در عنفوان جوانی شبیه گردان بوده، بعد پا به مدارج عالیّه نهاده خرده خرده بنای سخن‌سرایی نهاد. از شبیه‌گردانی دست کشید و بنای روضه‌خوانی و مقتل‌نویسی نهاد...» (اسرار تبریزی، ۱۳۹۹، نسخه خطی کتابخانه مجلس شماره ۹۱۷۴، ۱۴۹-۱۵۲، نسخه خطی کتابخانه مرکزی تبریز ۱۳۹۹: ۱۶۱-۱۶۵) گرچه در مطلب اسرار تبریزی قدری مبالغه دیده می‌شود، با این حال گویای جایگاه و اهمیت مقتل منظوم «کنز المصائب» است که بعد از چاپ نخست آن در سال ۱۲۸۵ هجری قمری که در بادکوبه در تبریز، استانبول، نجف و تهران به کرات چاپ شده است. قمری دربندی ضمن اینکه در خلال اشعارش از محتشم نام برده وی در یک ترکیب‌بند با مضمون عرفانی هم دارد که روایت عالم ذر را آغاز و به حادثه کربلا ختم کرده است. قمری دربندی در این ترکیب‌بند عرفانی از ردیف‌هایی که محتشم در ترکیب‌بند خود استفاده کرده، به فراوانی بهره‌گرفته است. از جمله در مطلع بندی سروده است:

«عشاقه مشق عشقیده طومار کربلا اهل مذاقه گرمی دور بازار کربلا»
(قمری، ۱۳۲۷ ق: ۱۰)

میرزا آقا احمد خلخالی

در بین نسخه‌های خطی کتابخانه شخصی آقای سیدمسعود نقیب از سادات خلخال که نیاکانش نقیب‌السادات منطقه بوده‌اند چند ترکیب‌بند وجود دارد که سرایندگان عبارتند از: میرزا عبدالرسول فنا، حاجی سلمان که به نظر همان حاجی سلیمان صباحی بیدگلی است، جوهری (چند شاعر با تخلص جوهری وجود دارد) و عارض که شاعری ناشناخته است و میرزا آقا احمد خلخالی که همگی از شعرای قرن سیزدهم هستند. بنا بر نوشته آقای نقیب این ترکیب‌بندها به فارسی است. از میرزا آقا احمد خلخالی یک ترکیب‌بند در دوازده بند در مرثیه سالار شهیدان باقی مانده است. (نقیب، ۱۳۷۹: ۷۴۰) میرزا احمد که با تخلص فخر شعر رثایی سروده است به نقلی از محتشم کاشانی در بند پایانی خود می‌سراید:

فخرا خموش باش کزین شرح سوزناک ترسم شرر به خرمن خشک و تر اوفتد
فخرا خموش باش کزین قصه در جهان نزدیک شد که ولولۀ محشر اوفتد

(نقل از نقیب، ۱۳۷۹: ۶۶۳)

۶. نتیجه

سرودن شعر در مدح و مرثیه اهل بیت (ع) پیشینه‌ای قدیمی در ادبیات فارسی دارد با این حال در دوره تثبیت دولت ملی صفویه ظهور محتشم کاشانی با ترکیب‌بند معروفش که هم از لحاظ ادبی و هم از منظر بازآفرینی تصویر وقایع کربلا به زیبایی و سوزناکی بود، تأثیر شگرفی در گسترش ادبیات مذهبی ایران‌زمین برجای گذاشت. این ترکیب‌بند از تلاقی و امتزاج دو مشخصه هویتی ایرانی یعنی زبان و ادبیات فارسی و مذهب تشیع به عنوان یک سمبل و نماد مهم هویت ملی پدیدار گشت. از این رو از زمان محتشم تا کنون شعرای متعددی با عشق به خاندان اهل پیامبر (ص) در خود بارای ادبی و علمی دیده‌اند به تبعیت از وی گام برداشته‌اند. در این میان شعرای نامی آذربایجان و آران (هفده شهر قفقاز) در این ابراز هویت ملی پیشگام بوده‌اند. تأثیر این میراث ماندگار جلوه مهم هویت ملی، آفرینش‌های متعدد ادبی ارزشمندی بوده است که نیازمند بررسی‌های دیگری است. پیروی گسترده شاعران آذری از سبک محتشم کاشانی در مرثیه‌سرایی برای امام حسین (ع) اثبات می‌کند که شعرا و ادبا این مناطق ایرانی در تحکیم مؤلفه‌های ملی که بالاترین سطح آن تعلقات شیعی بود مساعی بسیاری داشته و متون بسیاری از ادبیات مذهبی را پدید آورده‌اند. پیروی شعرای جغرافیای آذربایجان و آران از محتشم نشانگر روح پیوستگی و همبستگی و آفرینش‌های ادبی این شعراء، نماد هم‌گرایی مذهبی، مرثیه‌خوانی و هیجان اجتماعی بود.

یادداشت‌ها

۱. در تاریخ بخارا آمده است که: «مردمان بخارا را در کُشتن سیاوش نوحه‌هاست چنانکه در همه ولایت‌ها معروف است و مطربان آن را سرود ساخته‌اند و می‌گویند...» در جای دیگر «اهل بخارا را بر کشتن سیاوش سروده‌های عجیب است و مطربان آن سرودها را کین سیاوش گویند و محمد بن جعفر [نرشخی مؤلف اصلی تاریخ بخارا] گوید که از این تاریخ سه هزار سال است.» (صفا، ۱۳۶۹: ۸۶-۸۷).
۲. برای اطلاع بیشتر رک به: مطهری، مرتضی (۱۳۵۹). خدمات متقابل اسلام و ایران، تهران، صدرا.
۳. رک به: نقش آذربایجان در تحکیم هویت ایران (۱۳۸۷)، به کوشش رحیم نیکبخت، تهران، وزارت علوم و تحقیقات و فن‌آوری. محمد رضایی (۱۳۸۴). تاریخ تشیع در آذربایجان، قم، موسسه شیعه‌شناسی.
۴. پیرامون میراث معنوی ترکیب‌بندهایی که به پیروی از محتشم سروده شده است بنگرید به: معصومه سوکی (۱۳۸۳). ارزش‌های ادبی پیروان محتشم کاشانی و درون‌مایه‌های این قبیل اشعار، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرکزی تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، کارشناسی ارشد. حسین درگاهی، محمدجواد انواری (۱۳۸۸). عنوان شورش در خلق عالم سیری در ترکیب‌بند محتشم کاشانی و استقبال‌های آن در رثای سیدالشهدا علیه‌السلام، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، چاپ پنجم.

۵. بر اساس تذکره ارزشمند ریاض العاشقین که به شرح‌حال شعرای قریباغ اختصاص دارد و توسط میرزا صدرای مجتهدزاده قره‌باغی تألیف شده است، در این کتاب شرح‌حال تعداد زیادی از شعرای مرثیه‌سرای آران نگارش یافته است.

۶. نسخه‌ای چاپ سنگی از «لالی منظومه» در دست نگارندگان، موجود است.

منابع و مأخذ

- آئینه‌وند، صادق (۱۳۵۹). **ادبیات انقلاب در شیعه**، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، جلد اول.
- آشوب آشتیانی (۱۳۱۱ قمری). **چند بند در مرثیه و مصائب امام حسین (ع)**، تبریز، چاپ سنگی، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- احمدی بیرجندی، محمود (۱۳۸۵). **ارمغان شعر شیعه در رشای ائمه اطهار**، گزیده‌ای از سرودهای محمود احمدی بیرجندی، با دیباچه‌ای پیرامون تشیع در شعر پارسی به کوشش دکتر حمید احمدی، تهران، میزان.
- اسرار تبریزی، (۱۳۹۹ هجری قمری). **حدیقه الشعرا**، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۹۱۷۴، و نیز نسخه موجود در کتابخانه مرکزی تبریز از مجموعه مرحوم نخجوانی.
- اشراق مراغه‌ای، میر عبدالفتاح (۱۳۹۱). **دیوان مدایح و مراثی**، تحقیق و تألیف رحیم نیکبخت، حسن صفیاری، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- افسری کرمانی، عبدالرضا (۱۳۷۱). **نگرشی به مرثیه‌سرایی در ایران**، تهران، انتشارات اطلاعات.
- برقی خوبی، دیوان، نسخه خطی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه شماره ۱۳۴۷۵.
- بلوکباشی، علی (۱۳۸۳). **تعزیه‌خوانی، حدیث قدسی مصائب در نمایش آیینی**، تهران، امیرکبیر.
- تاثیر تبریزی، محسن (۱۳۷۳). **دیوان، تصحیح امین پاشا اجلالی**، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- تربیت، محمد علی (۱۳۱۴). **دانشمندان آذربایجان**، تهران، بی نا.
- تسوجی ملاعلی اشرف (۱۳۹۵) شعله: مجموعه اشعار مرحوم آخوند ملاعلی اشرف تسوجی، به کوشش علی اشرف تسوجی، عمیدی، تبریز.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۳). «تجلی تفاوت‌های قومی - مذهبی در هویت ملی» گفتارهایی درباره هویت ملی در ایران، گردآوری و تدوین داود میرمحمدی، تهران، انتشارات تمدن ایرانی.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۵). **تاریخ تشیع در ایران**، از آغاز تا طلوع دولت صفوی، قم، انتشارات انصاریان.
- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۸۴). «تحلیل جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران طرح چند فرضیه» **درآمدی بر فرهنگ و هویت ایرانی**، به کوشش مریم جلال صنیع، تهران انتشارات تمدن ایرانی.
- حقیر خوبی (۱۳۳۸). **در بی نظیر یا دیوان حقیر خوبی**، تبریز، کتابفروشی و چاپخانه مصباحی.
- درگاهی، حسین، انواری، محمدجواد، طالی، عبدالحسین (۱۳۸۸). **شورش در خلق عالم** سیری در ترکیب‌بند محتشم کاشانی و استقبال‌های آن در رشای سیدالشهدا علیه‌السلام، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
- دوستی، حسین (۱۳۹۴). **ادبیات مرثیه در ارسباران**، تهران سفیر اردهال.

- دیوان شکوهی مراغه‌ای (۱۳۹۱). به کوشش مجتبی زادصادق گنجینه گذشتگان، (جلد ۳۳)، تبریز، منشور تبریز.
- رضایی، محمد (۱۳۸۴). تاریخ تشیع در آذربایجان، قم، موسسه شیعه شناسی.
- رویمر و دیگران (۱۳۸۷). تاریخ ایران دوره صفویه؛ پژوهش از دانشگاه کمبریج، ترجمه یعقوب آژند، تهران، جامی.
- ریاحی خویی، محمدمامین (۱۳۷۸). تاریخ خوی (سیر تحولات اجتماعی و فرهنگی شهرهای ایران طی قرون)، تهران طرح نو، چاپ دوم.
- زادصادق، مجتبی، (۱۳۹۲). مشاهیر ادب (شرح حال، تصاویر و اشعاری از علما دینی شمال غرب کشور)، تبریز، منشور تبریز.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۳). سیری شعر فارسی، تهران، نوین.
- سید امامی، کاووس (۱۳۷۳). «نقش زبان و ادبیات فارسی در شکل‌گیری هویت ملی» گفتارهایی درباره هویت ملی در ایران، گردآوری و تدوین داود میرمحمدی، تهران، انتشارات تمدن ایرانی.
- شعاعی دربندی (۱۳۸۶). دیوان کامل شعاعی دربندی، به کوشش یعقوب پیری، تهران، انتشارات پیری.
- شعردوست، علی‌اصغر (۱۳۷۴). آموزش زبان فارسی در جمهوری آذربایجان، تهران، شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی شکراللهی طالقانی، احسان الله (۱۳۸۷) هشت‌بهشت از هفت بند کاشی، پیام بهارستان، دوره دوم، ش ۱ و ۲ پاییز و زمستان.
- شکوهی مراغه‌ای (۱۳۹۳). سیصد بند در مرثیه، سروده حاج میرزا مهدی شکوهی، تصحیح و ویراست یوسف بیگ باباپور، مسعود غلامیه، با مقدمه رحیم نیکبخت، به اهتمام دکتر جلال جلال شکوهی، تهران، سفیر اردهال.
- صدری، منیژه (۱۳۸۷). «سفینه تبریز و رسمیت یافتن مذهب تشیع در ایران» نقش آذربایجان در تحکیم هویت ایران، تهران، وزارت علوم، تحقیقات و فن‌آوری.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹). حماسه‌سرایی در ایران از قدیمی‌ترین عهد تاریخی تا قرن چهاردهم هجری، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- صفت‌گل، منصور (۱۳۸۱). ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی: (تاریخ تحولات دینی ایران در سده‌های دم تا دوازدهم هجری قمری)، تهران، رسا.
- عادل اوف (۱۳۸۰) فهرست نسخه‌های خطی فارسی در انستیتو نسخ خطی آکادمی علوم جمهوری آذربایجان (فهرست نامگو) // به کوشش محمد عادل‌اف: ترجمه و تهیه فهرست. محسن نقی‌یف... [و دیگران] تهران: سازمان اسناد ملی ایران، پژوهشکده اسناد، ۱۳۸۰.
- عقل‌مند، پرویز (۱۳۸۵). مشاهیر علمی و فرهنگی آذربایجان غربی، تهران، قصیده‌سرا.
- عندلیب کاشانی (بی تا). دیوان عندلیب کاشانی، تهران، کتابفروشی فروغی.
- فتح‌اللهی، محمد علی (۱۳۹۱). شکل‌گیری ملیت ایرانی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- فضولی بغدادی، ملامحمد، حدیقه السعدا، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

- فنای زنوزی (۱۳۷۹). **دیوان فنا مرثی ۶۰۰ بند اشعار جانسوز واقعه جانگداز**، به انضمام رباعیات عبدالرسول زنوزی خوبی متخلص به فنا؛ تحقیق و تصحیح علی صدراپی خوبی؛ علی افراسیابی نهلوندی، تهران، شفا.
- قبادی، حسینعلی (۱۳۸۹). **ادبیات فارسی، انقلاب اسلامی و هویت ایرانی**، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، جهاد دانشگاهی.
- قمری دربندی (۱۳۳۷ ق). **کنز المصائب**، استانبول (تجدید چاپ شده در نجف).
- کاشی، حسن (۱۳۸۸). **دیوان**، به کوشش عباس رستاخیز، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- **کلیات دیوان فضولی** (بی تا). چاپ سربی، تبریز.
- **کلیات ضیایی** (۱۳۴۶) تهران، اقبال.
- **کلیات محتشم کاشانی** (۱۳۸۱). تصحیح مصطفی فیض کاشانی، تهران، سوره مهر.
- کوهی کرمانی، حسین (۱۳۳۳). **سوگواری‌های ادبی در ایران**، سوگواری‌های ملی و سوگواری‌های مذهبی، تهران، کانون معرفت.
- **گنجینه گذشتگان** (۱۳۹۲). اشعار مرحومین جودی تبریزی و راثی تبریزی، به کوشش مجتبی زاد صادق، تبریز، منشور، ج ۳۹.
- مایل افشار، **نسخه خطی**، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- محتشم کاشانی، علی بن احمد (۱۳۹۱). **ترکیب‌بند محتشم کاشانی در رثای شهیدای کربلا**، تهران، موسسه انتشاراتی روزنامه ایران.
- مجتهدی، مهدی (۱۳۲۷). **رجال آذربایجان در عصر مشروطه**، تهران، مؤلف.
- محدثی خراسانی، زهرا (۱۳۸۸). **شعر آیینی و تأثیر انقلاب اسلامی بر آن**، تهران، مجمع فرهنگی عاشورا.
- محلاتی، امینه (۱۳۹۰). **تشیع و ولای اهل بیت (ع) در ادب قدیم فارسی** (جنگ عبدالکریم مداح مورخ ۸۴۹)، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- محمدزاده، مرضیه (۱۳۸۹). **عاشورا در شعر معاصر و فرهنگ عامه**، تهران مجتمع فرهنگی عاشورا.
- محمود میرزا قاجار (۱۳۴۶). **سفینه محمود**، ج ۲ به تصحیح و تحشیه دکتر خیامپور، تبریز، موسسه تاریخ و فرهنگ ایران، دانشگاه تبریز.
- مسکوب، شاهرخ (۱۳۷۳). **هویت ایرانی و زبان فارسی**، تهران، باغ آینه.
- مشکوه تبریزی، **کلیات دیوان مدایح و مرثی مشکوه تبریزی**، نسخه خطی نزد خاندان شاعر.
- مطهری، مرتضی (۱۳۵۹). **خدمات متقابل اسلام و ایران**، قم، انتشارات صدرا.
- معین، محمد (۱۳۷۱). **فرهنگ فارسی معین**، ج ۳، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- نصری، قدیر (۱۳۸۷). **مبانی هویت ایرانی**، تهران، انتشارات تمدن ایرانی.
- نقیب، محمدمسعود (۱۳۷۹). **خلخال و مشاهیر آن**، تبریز، مهد آزادی.
- نیر تبریزی (۱۳۸۸). **دیوان**؛ گزارش عاشقانه وقایع کربلا، مقدمه تصحیح و تعلیقات دکتر بهروز ثروتیان، تهران، چاپ و نشر بین‌الملل.

- نیکبخت، رحیم، امیر نیکبخت (۱۳۹۲). **مدایح و مراثی مشکوه تبریزی**، تبریز، ایران شناخت.
- نیکبخت، رحیم (۱۳۸۷). **نقش آذربایجان در تحکیم هویت ایران**، تهران، وزارت علوم و تحقیقات و فن‌آوری.
- نیکبخت، رحیم (۱۳۹۳). **آذربایجان و هویت ملی**، تبریز، ایران شناخت.
- وایقانی، صادق (۱۳۹۷) **دانشنامه ارونق و انزاب**، ج ۲، تهران، سفیر اردهال.
- هندی، سعید (۱۳۸۸). **هفت‌بند هفتادبند**، هفت‌بند حسین کاشی و مجموعه سیزده هفت‌بند و یک تخمیس و تضمین به اقتضای آن، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

Abstract

The Effect of Mohtasham Kashani's Tarkib-Band Verses (Composite-Ties) on the Development of the Shiite Literature in Azerbaijan and Arran

Mohammad Amir Ahmadzadeh*

Rahim Nikbakht Mirkohi**

Purpose: The purpose of this paper is to investigate the effect of Mohtasham Kashani's tarkib-band verses (composite-ties) on the development of the Shiite literature and Shiite identity in Azerbaijan and Arran. **Research Methodology:** In order to investigate its objective, this paper utilizes the analytical aspect of the library survey as its methodology for reviewing pertinent documents and historical manuscripts. **Discussion and Research Findings:** The results of the discussion show that Persian literature utilizes the key significances of language (by using elegiac poetic forms) and geography, and turns both of them into its important cultural media for the allegorical promotion of religious teachings. In this sense, Kashani's composite-ties can be regarded as religious symbols of Shiite identity and culture in Azerbaijan, Aran, and consequently Iran. **Conclusion:** The general use of Kashani's composite-ties in the Shiite mourning ceremonies, their aesthetic inscription on mosques' walls, and their translation into Azeri attest to the undeniable significance of his poetry in furthering the Shiite religious identity and culture in the country, especially in Azerbaijan and Aran.

Keywords: Mohtasham Kashani, Shiite Literature, Azerbaijan, Aran.

* assistant professor. Dpartment of history of Iran. Institute for Humanitise and Culturale studies. (Corresponding Author). m.ahmadzadeh@ihcs.ac.ir

**Ph.D candidate in histori of iran. PayamNoor University. Thran. Iran.
mirkohi@yahoo.com